

Modeli socijalističke privrede i društva

Ivo Brkljačić

Prilog raspravama o aktualnim pitanjima izgradnje političke ekonomije socijalizma

Prikazivanje socijalizma u obliku određenih modela (privređivanja, raspodjele i sl.) javlja se od samih početaka raspravljanja o socijalizmu kao novom društveno-ekonomskom sistemu. Danas se može reći da su rasprave te vrste aktualnije nego ikada ranije u povijesti političke ekonomije i sociologije u najširem značenju te riječi. Riječ je, naime, o pokušajima da se na bogatom »materijalu prakse« objasne »zakonitosti koje reguliraju neku društvenu pojavu u svakom pojedinom socijalističkom društvu (podvukao I. B.).«¹ Drugim riječima, treba u šumi pojava i odnosa na površini njihova ispoljavanja utvrditi i objasniti određena opća i zajednička obilježja socijalističkog sistema, što nije nimalo jednostavan zadatak.

1. Socijalizam i problem eksploatacije

Već su rani socijalisti isticali postojanje mnoštva »puteva« socijalističkog preobražaja društva. Osnivači naučnog socijalizma su izbjegavali raspravljanja o detaljima budućeg uređenja društva, ali su utoliko odlučnije upozoravali na mogućnosti osnovnih rješenja i na njihove posljedice u formiranju i razvitku novog društva. Tako je Engels, na primjer, u predgovoru Marxovoj knjizi »Bijeda filozofije« isticao da su moguće dvije osnovne solucije.

Prva je da birokracija organizira proces privređivanja i raspodjele rezultata rada na način koji joj osigurava da »radnikov udio u vlastitom proizvodu odozgo naređuje i milostivo mu (ga) dodjeljuje«. Druga je mo-

¹ Bogdan Čosić, **Neka aktualna pitanja izgradnje političke ekonomije socijalizma**, »Kulturni radnik« 1/1976, str. 39.

gućnost i gledano na dulji rok nužnost da udruženi proizvođači izgrađuju poredak koji im osigurava dominantan društveni položaj i neograničena prava u donošenju odluka o raspodjeli svoga proizvoda rada. To je baza klasičnog učenja o »diktaturi proletarijata« i jedina realna osnovica za istinski socijalistički preobražaj društva.

Rasprave o modelima i putevima socijalističkog preobražaja društva dobijaju snažan poticaj s pobjedom oktobarske socijalističke revolucije. Socijalizam je sada pitanje prakse, a izbor ovog ili onog modela odnosno koncepcije razvoja postaje sinonim traženja putova i načina najefikasnije organizacije društva u zavisnosti od uvjeta u kojima je socijalizam startao: »Jedno od otvorenih pitanja političke ekonomije socijalizma jest upravo pitanje karaktera vlasništva i upravljanja društvenim sredstvima u proizvodnji u socijalizmu. Potrebno je također istaknuti, da se proces upravljanja sredstvima za proizvodnju odvija kroz dijalektičku borbu suprotnosti, gdje se još pojavljuju odnosi koji su karakteristični za kapitalističko društvo (fetišizam tržišta i robne privrede tj. pojava neokapitalističkih odnosa, socijalne diferencijacije, otuđivanje viška rada, grupno vlasništvo), i odnosi koji su svojstveni administrativnom obliku socijalizma (tendencije raspolaganja viškom rada izvan materijalne proizvodnje, tendencije ostvarivanja monopola državnog vlasništva kroz različite oblike kamata i rente, tendencije zadržavanja monopola društvene informacije kod određenih državnih struktura itd.)«² Prema tome da li se govori o »tendencijama« o kojima je ovdje riječ ili se te tendencije uzimaju kao »zakoničnosti« funkcioniranja socijalističkog društva moguće je sve teorijske modele socijalističke privrede i društva podijeliti u dvije osnovne skupine, i to:

- a) na modele koji razvoj socijalizma shvaćaju i opisuju kao dinamički proces razrješavanja suprotnosti više ili manje zajedničkih svakom postojećem socijalističkom društvu i
- b) na modele koji često u dobroj vjeri i namjeri opisuju socijalizam kao društvo koje ne samo što ne ukida eksploataciju radnika, nego je uvodi u novim oblicima određivanja »odozgo« radnikova udjela u proizvodu njegova vlastitog rada.

»Pod 'modelom' podrazumijeva se kod nas — kako je možda najpotpunije definirao taj pojam poljski teoretičar Czeslav Borowski — izvjesna varijanta socijalističkog privrednog uređenja, odnosno skup organizacionih metoda upravljanja, planiranja ili privredne politike koji se primjenjuju u nekoj određenoj zemlji ili u nekom određenom periodu.«³ U tom kontekstu i u »svakom pojedinom socijalističkom društvu« čini nam se da su izvan spora dva važna pitanja: načelno pitanje vlasništva na krupnim sredstvima za proizvodnju kao javnog vlasništva (državnog odnosno društvenog vlasništva), te pitanje pretvaranja viška rada u potrebni rad udruženih proizvođača. Nijedno kapitalističko društvo nije u stanju ići dalje od djelomičnog podržavljenja krupnih sredstava za proizvodnju i ogra-

² Bogdan Ćosić, Isto, str. 46—47.

³ Czeslav Borowski, **Modeli socijalističke privrede**, u zborniku **Poljski ekonomisti**, Beograd, 1960.

ničenog podruštvljenja viška rada, pak je po našem mišljenju to onaj minimum odnosno zajednički nazivnik po kojemu se socijalizam odlikuje od kapitalizma i međusobno »prepoznaje« bez obzira gdje se konkretno izgrađuje — u nas, u Sovjetskom Savezu, Kini ili Albaniji.

Jedan od malobrojnih teoretičara-marksista koji nije priznavao spomenuti minimum kriterija za razlikovanje socijalističke prakse od dispraksije svakako je Evgenij *Preobraženskij* (1886—1937) sa svojim modelom tzv. *prvobitne socijalističke akumulacije*. Lenjin je taj model — zbog analogije s prvobitnom akumulacijom kapitala s kojom je kapitalizam startao na svjetsku pozornicu — nazvao dječjom igrom kopiranja termina. Sovjetska privreda bila je u to doba krajnje nerazvijena i opustošena ratom. Akumulacija sredstava za razvoj bazične industrije vršena je u veoma nepovoljnim uvjetima, što je olakšavalo trockistima da pokušaju svoju diskreditiranu teoriju permanentne revolucije prilagoditi novonastaloj situaciji. Kada je, naime, u praksi potvrđena ispravnost Lenjinova učenja o pobjedi socijalizma u jednoj zemlji, trockisti su to iskoristili za »dokazivanje« da se revolucija mora nastaviti sustavnim prelijevanjem viška proizvoda iz poljoprivrede u industriju. Nužna je posljedica takve politike »eksploatacija« jedne društvene »klase« (seljaštva) od strane druge društvene klase (radništva), što u konačnom rezultatu vodi likvidaciji prve »klase«.

U literaturi se često zaboravlja da je Evgenij *Preobraženskij* zapravo razlikovao dva tipa odnosno modela socijalističke privrede i društva. Prvi tip jest hipotetsko društvo koje starta s razvijenim proizvodnim snagama i može vršiti akumulaciju bez većih teškoća. Drugi tip socijalističkog društva starta s nerazvijenim proizvodnim snagama i stoga »mora« vršiti akumulaciju oduzimanjem svih viškova proizvoda od sitnih robnih proizvođača (seljaka, zanatlija) »izvan« socijalističkog sektora privrede: »Što je manje nasljedstvo, koje proletarijat date zemlje u času socijalne revolucije dobija u fond svoje socijalističke akumulacije, to će se više socijalistička akumulacija nužno oslanjati na *eksploataciju* predsocijalističkih oblika privređivanja i to će manji udio ukupne akumulacije dati njezina vlastita produkciona baza, tj. to će se manje ona snabdjevat⁴ viškom proizvoda, što ga daju radnici socijalističke industrije. Naprotiv, što ova ili neka druga zemlja, u kojoj pobjedi socijalna revolucija, bude ekonomski i industrijski razvijenija, što bude veće materijalno naslijeđe koje u obliku visoko razvijene industrije i kapitalistički organizirane poljoprivrede proletarijat dobija od buržoazije prilikom nacionalizacije, što u datoj zemlji bude manji udio kapitalističkih oblika proizvodnje i što se god proletarijatu date zemlje pokaže kao neophodnija potreba da smanji *neekvivalentnu razmjenu* svojih proizvoda za proizvode *kolonija*, tj. da smanji *eksploataciju* ovih posljednjih, to će se težište socijalističke akumulacije sve više premještati na produkciju osnovicu socijalističkih oblika proizvodnje, tj. oslanjati će se na višak proizvoda vlastite industrije i vlastite poljoprivrede.«⁴

U opisanom modelu »prvobitne socijalističke akumulacije«, koji je navodno povijesna nužnost i ekonomski zakon prijelaznog društva u nerazvijenim socijalističkim privredama, pod »metropolom« se podrazumijeva socijalistički sektor privrede. Njemu nasuprot stoje sitni robni proizvođači kao »kolonije« koje on eksploatira. Danas, kada socijalizam postaje svjetski sistem, iste izraze »metropole« i »kolonije« susrećemo u jednom drugačijem značenju u modelima socijalizma (evropskog, kineskog itd.) kako ga vide pojedini teoretičari građanske idejne orijentacije. Njima se pak pridružuju i neki marksistički pisci ukoliko se upuštaju u veoma delikatno pitanje da li je i koji određeni socijalistički sistem pravi ili »istinski« socijalizam.

Nedoumice oko tog pitanja možda je najpotpunije izrazio nedavno Roger Garaudy, koji ne skriva svoje simpatije za kineski model socijalističke privrede i društva: »Socijalizam po definiciji nije nikakav zatvoren, jednom zauvijek dat sistem, koji se sam po sebi automatski reproducira. To je jedno neprekidno stvaralaštvo, jer se u protivnom uvijek nanovo stvaraju klasne razlike kao što je to slučaj u Sovjetskom Savezu i u svim 'državama istočnog bloka', a u manjoj mjeri i u Jugoslaviji. Mao Ce Tung je s pravom naglašavao, da jedna jedina kulturna revolucija nije dovoljna za odstranjivanje ove tendencije stvaranja klasnih razlika, nego da će biti nužne dvije ili tri (pitamo se zašto ne pet ili deset — pr. op.) kulturne revolucije kako bi se održao kurs prema ovom velikom cilju.«⁵

Kao pristalica »radikalne« izmjene svijeta, Garaudy nudi i određenu »alternativu«: *samoupravljanje*. U Jugoslaviji to je po njemu više ili manje zanimljiv »eksperiment« koji ima budućnost. Druga je stvar, koja Garaudyja i njegove »modele istinskog socijalizma« gotovo diskvalificira, što je ovom svom djelu dao podnaslov »s onu stranu kapitalizma i komunizma«. A s te »treće« strane, makar bilo u pitanju i samoupravljanje, ne može biti ničeg osim izgradnje komunističkog društva: »Nekakvo samoupravno društvo bez veze s razvojem društva prema komunizmu ('asocijaciji slobodnih proizvođača') jest besmislica, nije moguće, ne vodi nikamo. To, naime, društvo nije građeno na 'svojoj' osnovi, nego sadrži elemente i buržoaskog društva i socijalizma. Njegov je zadatak upravo daljnje svladavanje elemenata buržoaskog društva...«⁶

Među »radikalnim« kritičarima prakse socijalizma u svijetu posebno se ističe pobornik »liberalno-socijalističkog koncepta« Evrope Johan Galtung, inače direktor Međunarodnog instituta za mir iz Osla. Njegov model socijalističke privrede i društva temelji se na jednom od vladajućih smjerala ideologije pod kojima Galtung razumije ideologiju konzervativizma, liberalizma i marksizma⁷. Galtung se malo trudi da objasni što podrazumijeva pod ideologijom konzervativizma i liberalizma, što ga ne smeta da

5 Roger Garaudy, **Die Alternative** — Ein neues Modell der Gesellschaft jenseits von Kapitalismus und Kommunismus, Rowohlt, 1974, str. 208.

6 Dr Vladimir Bakarić, **Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija**, Informator, Zagreb, 1974, str. 80.

7 Johan Galtung, **Kapitalistische Grossmacht Europa oder die Gemeinschaft der Konzerne**, Rowohlt, 1973., str. 56.

se zalaže za koncept »liberalno-socijalističke« Evrope. Na svaki način on pri tom odbacuje marksističku ideologiju kojoj nema mjesta u njegovu modelu »istinskog« socijalizma: »Pojam 'socijalističke zemlje' u naslovu ovog poglavlja (Evropska ekonomska zajednica i socijalističke zemlje — pr. op.) upotrebljava se za najmanje dva veoma različita sistema. Oba su sistema likvidirala privatno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju, ali se samo kineski (i možda albanski) sistem zalaže stvarno za unapređivanje onog tipa povjerenja u vlastite snage u vlastitoj zemlji, koji je i cilj afričkog socijalizma, *ujamaa* pokreta Njerereca. 'Državni kapitalizam' ili 'državni monopolizam' čini nam se pravim imenom za sistem, u kojem državno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju nastupa s velikom mobilnošću proizvodnih faktora u pravcu proizvodnih centara i natrag prema periferiji, čija se uloga svodi na to da predstavlja izvor sirovina, prehrambenih proizvoda i talenata. Pošto kada govorimo o 'socijalističkim zemljama' mislimo u prvom redu na istočnoevropske zemlje, to 'socijalizam' izgleda ponovno prije kao drugi nego prvi od obaju sistema.«⁸

Galtung, dakle, razlikuje dva modela socijalizma od kojih je samo jedan »pravi« socijalizam. Drugi »socijalizam« ponaša se slično kapitalizmu i navodno pljačka koga stigne, a osobito svoju vlastitu »periferiju«. Samim time se *eksploatacija* koju je Preobraženskij u dobroj vjeri da potpomogne procese industrijalizacije predlagao kao praksu prema seljacima proširuje i prebacuje na cjelokupno radno stanovništvo izvan »metropole« u liku — Sovjetskog Saveza!

Socijalistički sistem u ovoj ili onoj socijalističkoj zemlji ne treba »braniti« od Galtungovih kvalifikacija, ali smo dužni upozoriti na jednostranost njegova viđenja suvremenog društva. Po Galtungu socijalističke zemlje Evrope, za razliku od Kine, srljaju u propast zato što uvoze tehnologiju sa Zapada pokušavajući konkurirati »jačemu«. Socijalistička se Evropa sve više vozi u automobilima na bazi Fiatovih i Renaultovih licenci i tako dopušta prodor tzv. potrošačkog mentaliteta: »Drugačije nego drugi veliki konkurent zapadne Evrope, Japan, izgleda da socijalističke zemlje sistematski nastoje konkurirati Zapadu tamo gdje je ovaj jači. Izgleda kao da istočnoevropski socijalizam nije u stanju naći vlastita socijalistička rješenja. Gdje je npr. odgovor socijalističke Evrope na probleme koje izaziva ono opasno, prljavo, skupo i pretjerano individualističko sredstvo saobraćaja što se zove automobilom? Nigdje! Ne vidi se ništa do puko imitiranje — Fiata 124 u Poljskoj i SSSR, Dacije (Renault 10) u Rumunjskoj itd.«⁹

Pomodarska borba protiv potrošačkog društva i mentaliteta ima po našem sudu i svoju »začkoljicu«. Zaboravlja se naime da potrošački »mentalitet« nije po svome sadržaju isti u kapitalističkom i socijalističkom društvu. Već sama mogućnost mijenjanja automobila ili frižidera svjedoči o relativno visokom stupnju razvijenosti proizvodnih snaga rada. U tom je smislu ugodnije i lakše »robovati« potrošnji nego proizvodnji i tegobama koje borba za egzistencijski minimum nosi sa sobom u nerazvijenim regijama i zemljama socijalističkog svijeta. Drugim riječima, trebalo bi dokazati da je želja prosječnog Kineza za posjedovanjem bicikla npr. kvalitetno nešto drugo od želje prosječnog Evropljanina za posjedovanjem automo-

bila. Razlikovanje socijalističkih sistema i modela *samo* ili *prvenstveno* po kriteriju mogućnosti zadovoljavanja određenih potreba osnovne mase stanovništva ne djeluje nam uvjerljivo. Tim više što bi se po Galtungu »evropski« socijalizam morao *argumentum ad ignorantiam* odreći koječega što je u proizvodnji s mukom osvojio da bi mogao pretendirati na naziv »istinskog« (čitaj: siromašnog) socijalizma.

Galtungovi »modeli« socijalizma uklapaju se na taj način objektivno u one teorije koje se u literaturi često nazivaju kritičkom ili »antisocijalističkom« školom. Najpoznatiji predstavnik tog pravca mišljenja je Ludwig von Mises. On je već poslije prvog svjetskog rata istupio s poznatom tezom o ekonomski neracionalnom karakteru socijalističke privrede, a njegova je analiza kompleksna utoliko što sadrži kako sociološku tako i političku i ekonomsku kritiku socijalizma¹⁰.

Kako je s vremenom postojalo sve jasnije da je besmisleno dokazivati »nemogućnost« održavanja nečeg što desetljećima postoji kao stvarnost, ekonomsko-sociološka kritika socijalizma sve više ustupa mjesto vulgarnoj ideološkoj kritici. Tako se kritika postepeno razvija u dva pravca.

Prvi pravac nastoji i dalje objektivnom analizom izvlačiti određene zaključke o funkcioniranju socijalističkog ekonomskog i društvenog sistema u cjelini. Drugi pravac mišljenja karakterizira eklektizam polaznih pozicija, a zajednički mu je nazivnik »dokazivanje« eksploatatorskog karaktera socijalizma. Za kritičare te vrste u koju svakako spada i Galtung, o problemu »eksploatacije« u socijalizmu malo se raspravlja među marksistima: »Ne treba mnogo oštromnosti — piše tako indijski teoretičar Day — pa da se vidi, da u takvom društvu, u kojem postoje osobe koje ne stvaraju vrijednost, mora biti eksploatacije«. ¹¹ O neodrživosti te koncepcije, zbog neshvaćanja da je eksploatacija naročita *funkcija* klase vlasnika sredstava za proizvodnju, suvišno je raspravljati. Dovoljno je istaći da bi prema Dayu bili »eksploatatori« u socijalizmu prema njegovim kriterijima školska djeca i njihovi učitelji, »činovnici«, nesposobni za rad i druge osobe koje nisu stvaraoci vrijednosti. Istovremeno, iz tog kruga moralo bi se isključiti sve aktivne kapitaliste u buržoaskom društvu. Oni su, naime, prema Marxovoj teoriji vrijednosti i te kako proizvodni radnici (stvaraoci vrijednosti) kada su i ukoliko u funkciji dirigenata procesa proizvodnje.

Rafiniraniju kritiku sistema raspodjele u socijalizmu, što mu je polazna osnova za utvrđivanje navodnog eksploatatorskog karaktera socijalizma uopće, dao je Stanislav Wellisz u djelu »The Economics of the Soviet Bloc«: »Najveća je razlika između dvaju sistema, bar što se tiče rada, da je u privatnim poduzećima radnikova zarada određena njegovim radom, dok u privredama sovjetskog tipa ne postoji nužno takva povezanost. Iako je 'plaćanje prema kvaliteti i količini rada' prihvaćeno kao načelo politike nadnica, to je više uputstvo za one koji tu politiku vode, nego što je sastavni dio automatske alokacije proizvodnih činilaca. Načelo može biti, i

10
Ivan Maksimović, **Teorija socijalizma u građanskoj ekonomskoj nauci**, Nolit, Beograd, 1958, str. 29.

11
Rewiew of Economic Studies, sv. XXII, br. 58/1954—5., str. 103.

jest, modificirano politikom. U biti, radnik radi za državu i ona mu određuje dati iznos kao plaću¹².

Između radnikova radnog učinka i zarada ne postoji po našem mišljenju *automatska* zavisnost ni u kapitalizmu ni u socijalizmu. Svoju tvrdnju Wellisz je u stvari preuzeo od H. Careya koji je među prvima formulirao »zakon« po kojemu se najamnina u kapitalizmu »diše i pada« s proizvodnošću rada. Marx je u vezi s tim pisao: »Čitava naša analiza proizvodnje viška vrijednosti dokazuje besmislenost tog zaključka, čak da je Carey baš i dokazao svoje premise umjesto što je po običaju savršeno nekritički izmiješao prikupljeni statistički materijal. Najljepše je to što on i ne tvrdi da stvar zbilja stoji kako bi po teoriji morala stajati. On naime nalazi da je *miješanje države* falsificiralo prirodni ekonomski odnos.«¹³

Teorijski se može zamisliti krajnje centralistički model socijalističke privrede, kakav smo uostalom i mi imali prvih poslijeratnih godina, a da radnici ipak ne budu u najamnom odnosu spram države. Pri pretpostavci dane akumulacije, radnici u sistemu vladavine proletarijata na način kako je to Marx opisao u svojoj analizi Pariške komune, ne moraju biti plaćenici države. Umjesto da se država prelaznog razdoblja konstituirala kao vladavina privilegirane birokracije, na što očigledno cilja Wellisz, radnička klasa uspostavlja svoju »diktaturu« plaćajući »svoju birokraciju« (V. Bakarić) u skladu s vlastitim klasnim interesima. Dakako, takav model privređivanja ne može biti duga vijeka u tom smislu što blokira samostalnost radnika u upravljanju društvenim sredstvima za proizvodnju, pak je njegovo dokidanje u mnogim istočnoevropskim državama predmet stalnih reformi i usavršavanja stimulativnijih oblika proizvodnje i razdiobe rezultata društvenog rada.

2. Teorije i modeli distributivnog socijalizma

Modeli socijalizma moraju po prirodi stvari biti izvedeni na visokom stupnju apstrakcije. Možda je klasičan primjer takvog jednog modela — dakako uz poznate modele proizvodnje i raspodjele iz Marxove »Kritike gotskog programa« — model socijalizma sljedbenika velikog francuskog socijaliste Saint-Simona. S obzirom na vrijeme kada su živjeli, sensimovci su dali veliki doprinos teoriji suvremenog socijalizma, posebice na području teorije raspodjele. Svoja gledišta o socijalizmu iznijeli su u kolektivnom radu (»Doctrine de Saint-Simon«), koji je zapravo zbirka predavanja što su ih osnivači i ujedno vodeći članovi škole Bazard, Enfantin

12

S. Wellisz, *The Economics of the Soviet Bloc*, McGraw-Hill Book Company, 1964., str. 59.

13

K. Marx, *Kapital*, Kultura, 1948, sv. I, str. 492.

i Rodrigues držali u Parizu 1828. i 1829. godine. Klasična je postala njihova deviza raspodjele u novom društvu: »Svakome prema njegovim sposobnostima, svakoj sposobnosti prema njenom radu«¹⁴.

U učenju sensimonovaca raspodjela je funkcija proizvodnje od koje zavisi i koju može sa svoje strane snažno unapređivati. Da bi se to postiglo, nužno je planski osigurati:

- 1) da sredstva rada budu razdijeljena prema potrebi svakog pojedinog mjesta i svake pojedine grane industrije;
- 2) da budu razdijeljena prema sposobnostima pojedinaca tako da s njima rade najsposobnije »ruke«;
- 3) treba da proizvodnja bude tako uređena da se nikada ni u jednoj njezinoj grani ne pojavljuje ni oskudica ni preveliko nagomilavanje¹⁵

Ulogu regulatora prethodne raspodjele sredstava za rad i radne snage vrši u građanskom društvu zakon vrijednosti stihijskim putem. Sensimonovci shvaćaju da anarhija u društvenoj proizvodnji neminovno dovodi do kriza, povremenog uništavanja industrije, što ima za posljedicu da se raspodjela ne može odvijati »prema radu«, već stihijski. Stihija, pak, proizlazi otuda što razdiobu sredstava za rad vrše pojedinačni kapitalisti odnosno poduzeća. Zbog toga se privredna ravnoteža uspostavlja tek nakon dugotrajnog tapkanja, poslije plaćanja skupe školarine stihiji i nemilih iskustava propadanja mnogih poduzeća. Jednom riječju, u privredi nedostaju »skupni vidici«. Svakog časa osjeća se ponegdje u proizvodnji plima dok drugdje vlada oseka, pošto onaj koji priprema otvaranje ili proširenje poduzeća ne može pouzdano znati »da li se u istom času i drugi ne bave mišlju da zadovolje istu potrebu, koju je i on želio podmiriti«¹⁶.

Funkciju automatskog regulatora prethodne raspodjele rada i sredstava u društvu koje ukida krupno privatno vlasništvo treba na sebe preuzeti društveni organ. Tu ulogu sensimonovci namjenjuju dobro organiziranom bankarskom sistemu. On bi imao kontrolu nad svim sredstvima za proizvodnju i rukovodio bi svim proizvodnim poduhvatima polazeći od ekonomskih kriterija odobranja kredita, tj. od društvenog interesa da se sredstva što bolje iskoriste. Banke se time ne bi bogatile nego bi imale ulogu neke vrste društvenog evidentičara i distributora sredstava za rad i radne snage. Sensimonovci su tako s velikom jasnoćom pokazali mnoga osnovna pitanja i dileme socijalističke organizacije privrede i društva. Ideal im je društvo s usavršenom planskom proizvodnjom na razini poduzeća, grana i čitave nacionalne privrede. To bi društvo ostvarivalo načelo raspodjele prema radu industrijskim takmičenjem (konkurencijom) bez većih rasipanja rada koje je zakonita pojava u stihijskoj robnoj proizvodnji čije su loše strane izvrsno uočavali i poznavali.

Međutim, u modelu socijalizma sensimonovaca radnici su osuđeni na najamninu, na osobne dohotke koji u načelu ne prekoračuju »razine« vri-

14
Doktrina Sen-Simona, Kultura, 1953, str.
144.

15
Isto, str. 152.

16
Isto, str. 153.

jednosti radne snage. Oni zamišljaju novo društvo kao hijerarhijsku ljestvicu sposobnosti pojedinaca. Svaki član asocijacije zauzima mjesto koje odgovara društvenoj ocjeni njegovih sposobnosti, a hijerarhiji sposobnosti odgovara hijerarhija u nagrađivanju: »U sistemu zajednice dobara — isticali su sensimonovci napadajući u njihovom doba popularne planove komunističkih egalitaraca — svi su udjeli jednaki... Načelo poticaja je slomljeno, jer je neradnik nagrađen baš kao i radišan... To je dovoljno da se spozna da je takova dioba zarade protivna načelu jednakosti zbog kojega je tobože uređena«¹⁷.

Odbacujući načelo uravnilovke u raspodjeli, sensimonovci proširuju važnije načela raspodjele prema radu na sve radno sposobne društvene pripadnike. Svi osobni dohoci u privredi predstavljaju po njima dohotke u užem smislu riječi, ili jezikom marksističke političke ekonomije originalne dohotke. Drugu vrstu čine izvedeni dohoci, koji se obrazuju »samoporezivanjem« proizvodaca.

Prema shvaćanju sensimonovaca, poduzetnička dobit nije rezultat iskorištavanja najamnih radnika, već je to nešto veća »najamnina« kojom se i u uvjetima društvenog vlasništva na sredstvima za proizvodnju nagrađuju izuzetne organizatorske sposobnosti poduzetnika — bivših kapitalista. To odgovara tadašnjem stanju u Francuskoj gdje se kapitalisti još javljaju kao radišni i prezaposleni ljudi, koje su i mnogi drugi utopisti smatrali »radnicima«: »Jedan industrijalac ne posjeduje radionicu, radnike ni oruđa za rad, isto kao što ni jedan pukovnik ne posjeduje kasarnu, vojnike ni oružje... Krug ljudi, koji mogu pretendirati da postanu rukovodioci, vladari industrije, obuhvaća čitavo čovječanstvo«¹⁸.

Sensimonovci namjenjuju »vladarima« u privredi isti položaj i dohotke koje su nekad ubirali kapitalisti u obliku viška vrijednosti. Otuda njihov model socijalizma ne osigurava radničkoj klasi nikakvo značajnije povećanje udjela u novostvorenoj vrijednosti odnosno nacionalnom dohotku zajednice. Stoga se učenje sensimonovaca ubrzo preobrazilo u dogmu, a oni sami u neku vrst sekte: to je model socijalizma koji je unaprijed ograničen pretpostavkama u biti najamnog položaja radničke klase i utoliko je sličan drugim ovdje opisanim modelima (Galtunga, Wellisza itd.) socijalizma. To je »aristokratski« socijalizam ili u modernoj terminologiji birokratsko odnosno tehnokratsko društvo statičkog karaktera.

Veliki interes za probleme funkcioniranja socijalizma ispoljili su u građanskoj ekonomskoj teoriji pripadnici Austrijske i Lausanske škole. Njihova učenja javila su se zapravo kao reakcija na teoriju naučnog socijalizma koja je u to vrijeme već bila formirana.

Pripadnici Austrijske škole (bečke škole, psihološke škole) upotrebljavali su u svojim analizama deduktivnu metodu, te su iz ekonomskog ponašanja izdvojenog ekonomskog subjekta (homo economicusa) stvarali opće ekonomske zakone. Tako su na bazi čiste logike došli do dvaju zaključaka:

- a) da u tako izvedenim »zakonima« nema ničeg specifično kapitalističkog i

17
Isto, str. 144.

18
Isto, str. 168. i 155.

- b) da subjektivna teorija vrijednosti i ekonomske kategorije definirane na psihološkoj bazi — troškovi i dohoci — mogu poslužiti i za socijalističku privredu¹⁹.

Takav jedan model »socijalizma« među prvima je konstruirao Friedrich von Wieser, autor teorije »prirodne vrijednosti« (der natürliche Werth). On je analizirao obrazovanje sistema cijena, troškova i »proizvodnih faktora« pretpostavljajući da ne djeluju nikakve zapreke psihološke, institucionalne ili neekonomske prirode kao što su neizvjesnost, prinuda, privatno vlasništvo itd. Tako je postavio osnove »čiste teorije« socijalističke privrede polazeći s pozicija subjektivne teorije vrijednosti²⁰.

Za razvoj »čiste teorije« naročito su važna dva osnovna Wieserova zaključka. Polazni stav mu je da sadržaj prometne vrijednosti određuje »prirodni« faktori koji su nezavisni od društvenih odnosa proizvodnje i organizacije privrednog života, a to su:

- a) masa upotrebničkih dobara koja predstavlja društvene zalihe i
- b) korisnost od upotrebe tih dobara koja pokazuje društvene potrebe.

Odnos tih dviju komponenti predstavlja »prirodnu vrijednost« koja je za Wiesera osnova formiranja prometne vrijednosti. Po njemu »kolektivistički sistem («komunizam») dopušta formiranje prometne vrijednosti u čistom vidu, bez utjecaja drugih elemenata, kao što su npr. različita kupovna moć ekonomskih subjekata u kapitalizmu. Drugi Wieserov zaključak tiče se tehničkog aspekta elemenata »prirodne vrijednosti«, koji se moraju uzimati u obzir kod proizvodnje upotrebničkih dobara. Rad, kapital i zemlja predstavljaju konstitutivne elemente ukupne »prirodne vrijednosti«. Ti se elementi javljaju u obračunu faktora procesa proizvodnje kao proizvodni elementi koji stvaraju vrijednost, nezavisno od socijalnih aspekata organizacije proizvodnog procesa i oblika raspodjele. Veličina »prirodne vrijednosti« određena je veličinom tih triju elemenata, koji se moraju uvesti u proizvodni proces nekog dobra. Veličina vrijednosti svakog pojedinačnog faktora (odnosno vrijednost proizvedenog dobra) određena je odnosom potreba i relativne rijetkosti svakog dobra.²¹ Da bi se mogla izvršiti kalkulacija proizvodnog učinka svakog od proizvodnih faktora i tako odrediti njihova »prirodna« i prometna vrijednost, važno je da na nju ne djeluju nikakvi ometajući činioci. Tu je najvažniji utjecaj razlika u dohocima, koji bi doveo do bitnog odstupanja između »prirodne vrijednosti« i njenog prometnog izraza. Zbog toga je jedino u komunističkom društvu gdje su svi dohoci »izjednačeni« (per definitionem jednaki), moguće izvršiti kalkulaciju. U takvom sistemu bila bi »prirodna vrijednost« jednaka prometnoj vrijednosti. Ili kako Wieser piše: »Ne interesira nas uopće pitanje da li bi jedan takav društveni sistem (Gemeinwesen) mogao postojati, ili će jednom postojati. Zadovoljavamo se njegovom pretpostavkom... u smislu — šta ostaje od naše suvremene prirode kad iz nje apstrahiramo

19

Ivan Maksimović, **Teorija socijalizma u građanskoj ekonomskoj nauci**, Beograd, 1958, str. 17. Citati koji slijede uzeti su iz ovog izvrsnog djela prof. Maksimovića.

20

Isto, str. 17 i dalje.

21

Isto, str. 18—19.

privatno vlasništvo, kao i sve poremećaje koji proizlaze iz ljudske nesavršenosti».²²

Slično u metodološkom pogledu postupaju i teoretičari kao što su Galting, Wellisz ili Garaudy, s tim što njih i te kako zanima mogu li i kako funkcionirati modeli socijalizma kako ih oni vide i razumiju. Ono što njihova učenja odlikuje jest neka vrsta utopizma s jedne strane, te »radikalna« kritika stvarnog socijalizma u nekim ili svim zemljama svijeta s druge strane. Ukratko, oni bez ikakva dokaza tvrde da se u stvarnom socijalizmu malo što promijenilo u društvenom položaju radničke klase: dohoci radnika kreću se navodno u okvirima nekadašnje najamnine, a to ostavlja otvorenim pitanje *tko i kako* troši suvišak proizvoda i vrijednosti koju su trošili u ovoj ili onoj zemlji kapitalisti za svoju osobnu potrošnju. Teorijski gledano tu su moguća dva rješenja, tj. »suvišak« o kojemu je riječ vraća se radničkoj klasi ili ga troše neproizvodni slojevi društva koje često nazivamo imenima »birokracija«, »tehnokracija« i sličnim nazivima.

Upravo na taj problem među prvima je ukazao istaknuti predstavnik Laussanske (Lozanske) škole Vilfredo Pareto (1848—1923). Iako ni on ne daje jasne odgovore na pitanje što se ima razumjeti pod »kolektivističkom« organizacijom društva, Pareto se u suvremenoj ekonomskoj nauci smatra osnivačem moderne »čiste teorije socijalističke ekonomije« čiji je utjecaj na suvremene teoretičare socijalizma prilično velik.

Pareto smatra da proces proizvodnje s njegovom problematikom treba strogo lučiti od problema raspodjele u socijalističkom društvu. Raspodjela se svodi na raspodjelu potrošnih dobara po kriterijima koji se nalaze u arbitrarnim postavkama, naročito etičke naravi.²³

Ako se pretpostavi da su uvjeti raspodjele dani, postavlja se važno pitanje kako proizvoditi da bi članovi društva polučili maksimalnu korisnost. To se rješava određenim normativnim i tehničkim odredbama. Socijalistička država dodaje tim odredbama u oblasti raspodjele dohotka i izvjesne normative koji se tiču organizacije ekonomskog mehanizma. Ona »ukida svaki drugi oblik formiranja cijena proizvodnih sredstava i dohoda, i proizvodnih koeficijenata, izuzev onoga koji određuje slobodna konkurencija. A zadržava pak izvjesne tehničke kriterije vezane za proizvodnju u uvjetima tržišne privrede.«²⁴ Ili, kako kaže sam Pareto: »cijene, neto kamate kapitala mogu nestati, ako je to uopće moguće, kao realne suštine, ali one ostaju kao kalkulativne vrijednosti, bez njih bi administracija proizvodnje marširala uslijepo i ne bi znala kako da organizira proizvodnju.«²⁵

Bitna razlika između kolektivizma (socijalizma) i privatne privrede ne leži u oblasti proizvodnje, već raspodjele dohotka. Pareto smatra da socijalistička država može bolje postići opću ravnotežu ekonomske korisnosti za svaki pojedinačni privredni subjekt, tj. viši stupanj korisnosti, jer je

22
F. von Wieser, *Der Natürliche Werth*,
Wien, 1889, str. 60, cit. kod I. Maksimovića.

23
Ivan Maksimović, Isto, str. 20.
24
Isto.
25
Isto.

u stanju ukloniti oblike raspodjele svojstvene privatnoj privredi. Socijalistička država može prepustiti potrošačima »rentu« koju bi inače uživale privatne osobe, i osloboditi sistem suvišnih troškova koji nastaju iz uvjeta privatnog prometa.

I pored toga, Pareto ne daje odlučujuću prednost socijalističkom privrednom sistemu. Postoji samo teorijska, idealna prednost socijalističkog privrednog sistema nad kapitalističkim. Čista teorija u tom smislu ne odgovara na pitanje izbora između ta dva sistema i tu se moraju uzimati u obzir vanekonomske momente.²⁶

S navedenim Paretovim zaključkom moguće se u načelu složiti. Marx je naime u »Kritici Gotskog programa« pobrojio najvažnije komparativne prednosti socijalističkog društva. Dakako, moguće je zamisliti i suprotan slučaj, da modeli »evropskog« socijalizma »otimaju« radnicima sav višak vrijednosti koji su nekada trošili neproizvodno vlasnički slojevi društva u korist birokracije i tehnomenadžera, a tada ozbiljno dolaze u pitanje sve komparativne prednosti socijalizma nad kapitalističkim sistemom proizvodnje i raspodjele.

Pareto rad na čistoj teoriji socijalističke ekonomije nastavio je i dalje razvio Enrico Barone (1859 — 1924). On je posebno istraživao mogućnosti ekonomskog računa u socijalističkoj privredi i problem ekonomske ravnoteže rješivši to na način koji po Schumpeterovom mišljenju ostavlja njegovim sljedbenicima samo obradu njegova rješenja.²⁷

U rješavanju problema opće ravnoteže Barone se služi matematskim metodama konstrukcije sistema najvažnijih međusobnih odnosa ekonomskih veličina. Najprije iznosi sistem jednadžbi koje određuju uvjete proizvodnje uz pretpostavku slobodne konkurencije u privatnoj (kapitalističkoj) privredi. Zatim iznosi analogni sistem jednadžbi za socijalističku ekonomiju, prethodno formulirajući uvjete u okviru kojih administracija proizvodnje u kolektivističkom sistemu (ministarstvo proizvodnje) rješava problem. U njegovu modelu socijalizmu nema novca ni cijena, već samo proizvoda rada određene vrste. Proizvodna administracija zadržava u svrhe društvenog obračuna izvjesne metode koje određuju odnose ekvivalentnosti između različitih proizvoda i usluga.

Barone, slično Pareto, razlikuje proizvodne funkcije od funkcije raspodjele dohotka. Neposrednom ili posrednom distribucijom vrši se raspodjela potrošnog fonda, a na bazi kriterija bilo egalitarne raspodjele dohotka bilo razlika u dohocima za određene grupe ili pojedince. Svaki privredni subjekt (potrošač) može ta »sredstva« utrošiti ili akumulirati po svom nahođenju.

Na temelju ove prethodne raspodjele dohotka i upoznat s funkcijama potražnje potrošnih dobara i funkcijama ponude radne snage, a raspolažući podacima o tehnološkom procesu proizvodnje (tehničkim koeficijentima proizvodnje), državni organ određuje plan proizvodnog procesa i u stanju je odrediti egzaktno količine proizvoda po vrsti, kvantitetu i namjeni.

Preostaje još da se riješi važno pitanje odnosa dohodaka i akumulacije, ta centralna točka mogućih nesporazuma o samoj biti socijalizma, kojoj poklanja veliku pažnju ne samo Marx u svojoj skici u »Kritici Gotskog programa« nego i Preobraženski i svi drugi teoretičari koji su nastojali da socijalizam shvate i predoče u obliku određenih modela.

Barone smatra da taj odnos mogu odrediti sami potrošači na bazi danih funkcija potražnje, ili pak centralni planski organ. Teorijski postoje samo dvije alternative: centralističko odlučivanje o veličini i strukturi investicija, ili decentralizirani sistem, oslonjen na veličinu i strukturu potražnje.

Izbor alternativa Barone smatra vanekonomskim pitanjem i tako dolazi do zaključka da je organizacija proizvodnje u biti ista i u kapitalizmu i u socijalizmu. Teorije koje na to gledaju drugačije smatra pogrešnim: »Ako ministarstvo proizvodnje predlaže realiziranje kolektivnog maksimuma — što nesumnjivo mora, koji god zakoni raspodjele bili usvojeni — sve ekonomske kategorije starog režima moraju se pojaviti, iako možda pod drugim imenima: cijene, najamnine, kamata, renta, profit, akumulacija itd. I ne samo to: uvijek polazeci od pretpostavke da se želi postizanje maksimuma usluga kojim raspolažu pojedinci i društva, pojavljuju se ista dva osnovna uvjeta koja karakteriziraju slobodnu konkurenciju, i maksimum je u onoj mjeri postignut u kojoj su ova dva uvjeta realizirana. Naime, uvjeti minimalnih troškova proizvodnje i ujednačenja cijena i troškova proizvodnje.«²⁸

3. Liberalno-socijalistička škola

Taj pravac mišljenja posebnu pažnju posvećuje problemima funkcioniranja socijalističke privrede na bazi tržišnog mehanizma cijena, a polazi od suvereniteta potrošača kao racionalne osnove za kriterije ekonomske alokacije i opće ravnoteže sistema.

Gotovo svi pisci ovog pravca težili su rješavanju jednog problema: određivanju optimalnog obujma reprodukcije, što opet zavisi od sistema cijena, kalkulacije troškova, određivanja optimalnog obujma privrednih grana i proizvodnih jedinica itd. Baš zato je i teško sistematski razvrstati autore po grupama problema koje su istraživali. Prof. Ivan Maksimović razvrstava ih u tri grupe.²⁹ U treću grupu koja je najzanimljivija za predmet naše rasprave spadaju oni teoretičari koji raspravljaju o mogućnostima primjene građanske ekonomske teorije na probleme socijalističke privrede, i o odnosima marksističke političke ekonomije i građanske ekonomske teorije u vezi s proučavanjem socijalizma. Tu su prije svega O. Lange, J. Robinson i R. Schlesinger. Njihovi radovi, pretežno metodološkog kara-

ktera, sadrže kritička razmatranja mogućnosti primjene Marxove teorije — prije svega njegove teorije vrijednosti — u analizi socijalističke privrede i rješavanju njenih praktičnih problema.

Strukturalne pretpostavke socijalističkog sistema proizvodnje u Langeovom modelu su slijedeće:

- 1) društveno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju,
- 2) slobodni izbor zanimanja i
- 3) potrošački suverenitet koji se ogleda u tome što su »potrošačke sklonosti izražene u odgovarajućim cijenama tražnje vodeći kriterij u proizvodnji i raspodjeli faktora proizvodnje.«³⁰

Model se zasniva na potpunoj decentralizaciji potrošnje i na primarnoj ulozi individualnog potrošača u rasporedu društvene reprodukcije. Langeov model se u literaturi uzima kao karakteristični liberalno-socijalistički model, jer je tu primaran utjecaj potražnje u odjeljku proizvodnje potrošnih dobara na tok i obujam cjelokupne društvene reprodukcije.

Novost je ovog modela što isključuje »neutralni karakter« socijalnih odnosa, tj. računa s novim funkcijama ekonomskih subjekata i novim oblicima dohotka. »Potrošač« ostaje isti u svojim funkcijama, tako da poznati psihološki zakoni određuju njegovo ponašanje kao potrošača. On na bazi danih tržišnih cijena potrošnih dobara i cijena »usluga od rada« određuje »svoje cijene« kupovine potrošnih dobara i prodaju »rada«. Umjesto privatnih vlasnika-kapitalista, imamo novu ekonomsko-socijalnu figuru u rukovodiocu procesa proizvodnje: u menadžeru, te novoj ekonomskoj instituciji centralnog planskog organa. Planski organ vrši raspodjelu sredstava za proizvodnju (prirodne izvore i »kapital«) na pojedine privredne grane i procese proizvodnje.³¹

Cijene radne snage i potrošnih dobara formiraju se na tržištu, pa se u granicama objektivnih uvjeta ravnoteža mijenja s izmjenama cijena. »Ali — ističe Lange — ne postoji tržište za kapitalna dobra i proizvodne izvore, izuzev rada. Prema tome su cene kapitalnih dobara i proizvodnih usluga, izuzev rada, cene u generalnom smislu reči, tj. one samo predstavljaju indekse alternativa koje su moguće i fiksirane za obračunske svrhe.«³²

Tako Lange uzima cijene dvojako: u užem smislu kao prometni odnos dviju roba na tržištu, i u širem smislu kao oznake (terms) kojima su izražene alternative. U ovom modelu ekonomske kategorije su ujedno i sociološke kategorije, što je slučaj s dohotkom. U kapitalističkom sistemu postoji identitet između dohotka i vlasništva na sredstvima za proizvodnju, dok u socijalizmu to nije slučaj. Dohodak nije vezan za formu vlasništva na sredstvima za proizvodnju, pa je moguća izvjesna sloboda u odlučivanju o relacijama u visini individualnog dohotka i proizvodnog sudjelovanja u procesu proizvodnje. Lange tako izvrsno zapaža problem koji su isticali i klasici marksizma, da je proizvod rada proizvod tzv. ukupnog radnika, pa je u krajnjoj liniji stvar cijele radne grupe kako će vrednovati svačiji doprinos zajedničkom rezultatu rada.

30
Isto, str. 167.

31
Isto, str. 168.
32
Isto.

Optimalna ekonomska ravnoteža pri reprodukciji proizvodne jedinice, privredne grane i privrede kao cjeline postiže se ovdje na bitno drugačiji način nego u kapitalizmu gdje vlada profitni kriterij. »Umjesto maksimalnog profita, izvesne principe ponašanja određuje planski organ, čiji je opći ekonomski cilj izveden iz skale zadovoljenja potrošačkih potreba, prema tražnji formulisanoj u tržišnim cijenama potrošnih dobara.«³³

Lange i drugi pripadnici ove škole sporili su se osobito mnogo oko važnog pitanja mogućnosti formiranja ekonomskih cijena za socijalističke uvjete razmjenc. Ako za socijalizam važe tržišni uvjeti razmjene na osnovu potpunog djelovanja mehanizma ponude i potražnje, isticao je Lange, onda je i u socijalističkoj ekonomiji moguće formirati objektivne (ekonomske) cijene. Sudionici diskusije zaključili su da su cijene nužan uvjet racionalnog usklađivanja obujma društvenih potreba i društvene proizvodnje, tj. da su cijene date, ali da su tržišni subjekti na strani ponude (proizvođači) i na strani potražnje (potrošači) u socijalizmu drugačiji. U kapitalizmu sučeljavaju se na tržištu kupci i prodavači kao privatni vlasnici, što u socijalizmu nije slučaj. Zato se ovdje postavlja pitanje kako se formira objektivna tržišna cijena u izmijenjenim uvjetima socijalne strukture, gdje nema privatnih vlasnika i uslijed toga i »zakoni« konkurencije drugačije djeluju.

Naime, kroz tržišnu utakmicu u socijalizmu navodno nitko ekonomski ne propada niti jača, jer cijene za sva društvena sredstva za proizvodnju određuje planski organ kao obračunske cijene (»accounting price«). Ekonomska bit tih cijena jedan je od najvažnijih problema socijalističke privrede, jer od toga zavisi ravnoteža sistema i njegova racionalna organizacija ako se uvaži pretpostavka da je ta privreda tržišnog karaktera s razvijenim robno-novčanim odnosima.

Lange se suprotstavio stavovima G. D. H. Colea (iznesenim u »Economic Planning«, New York, 1935) i drugih autora po kojima u socijalističkoj ekonomiji nema mjesta objektivno strukturiranim troškovima, već samo imputiranim troškovima (fait cost), koje diktiraju javni organi. Cole je kasnije prihvatio danas opće prihvaćeno gledište da »u socijalizmu, kao i u bilo kom drugom ekonomskom sistemu, cijene dobara i usluga moraju odgovarati što je više moguće troškovima (real cost) njihove proizvodnje i da odstupanja od ove politike trebaju biti ograničena na slučajeve pri kojima je poželjno, iz društvenih razloga, da se podstakne ili obeshrabri specifičan oblik potrošnje«.

Ako se zadrži parametarska funkcija cijena i osigura njeno djelovanje analogno sistemu perfektne konkurencije smatra Lange, osigurava se objektivni karakter obračunskih cijena. Njegova formula za formiranje objektivnih cijena svodi se na to da uspostavljanje objektivne ekonomske ravnoteže omogućava samo ona serija cijena koja se obrazuje na bazi totalne ravnoteže (izjednačene ponude i potražnje) na svim tržištima i za sve vrste dobara. Obračunska cijena koju obrazuje planski organ mora zato biti formirana na bazi totalne ravnoteže. Na teorijskom tržištu izbjegava se međusobna konkurencija proizvodnih poduzeća na taj način što para-

metarska cijena nastaje na bazi međusobne konkurencije poduzeća, ali je njihov broj toliki da je to garancija da neće doći do monopolskih situacija.

Planski organ ne smije dozvoliti primjenu drugih cijena u proračunima, budući da bi odstupanje od parametarskih cijena značilo narušavanje jednakog položaja proizvodnih poduzeća i privrednih grana, a to bi dovelo u ekonomski privilegirani položaj ona poduzeća, koja primjenjuju za njih povoljnije obračunske cijene. To bi značilo da su takva poduzeća u monopolskom položaju na tržištu i da ostvaruju monopolske dohotke nezavisno od realnih ekonomskih ocjena uspješnosti njihove privredne djelatnosti.

Uspije li planski organ precizno odrediti svoje obračunske cijene na razini parametarskih cijena i osigurati njihovu primjenu od strane poduzeća, onda je automatski osigurano provođenje ravnoteže između društvenih potreba (potražnje) i društvene proizvodnje. »Formalno uzev, sada se razlika između uslova formiranja cena, uz pretpostavku potpune konkurencije i privatne svojine i u uslovima socijalističke strukture, sastoji samo u tome što je planski organ uzeo na sebe da ex ante registrira izvesne funkcije slobodnog tržišta u pogledu formiranja cena proizvodnih sredstava i da ih, zatim, učini ekonomskim zakonom za proizvodne jedinice. On dalje utvrđuje pravila ponašanja proizvodnih jedinica na bazi isključivih kriterija tržišta sprečavajući ih da usled mogućeg monopolističkog položaja reaguju na njih.«³⁴

Iako Lange ne polazi od radne teorije vrijednosti u određivanju svojih parametarskih cijena, on u biti zahtijeva isto što i pobornici sveobuhvatnog planiranja kad nastoje ex ante osmisliti djelovanje zakona vrijednosti radi izbjegavanja negativnih posljedica koje izaziva njegovo tržišno provođenje i ex post prilagođavanje ravnoteži.

U Langeovom modelu riječ je o kontinuiranom procesu kalkulacija na bazi imaginarnog tržišta na kojem se lovi ravnotežni položaj, a to je isto tako nezahvalan posao kao i detaljno centralističko planiranje koje ex ante određuje »provođenje« zakona vrijednosti kroz planski mehanizam.

Langeova je velika zasluga, što je služeći se istom metodom i polazeći od istih premisa kao i većina kritičara socijalizma, uspio dokazati da socijalistički privredni sistem ima teorijski sasvim racionalnu osnovu. Njegov doprinos afirmaciji socijalističkog gospodarskog sistema ima i svoj praktični aspekt, jer je pripomogao razbijanju dogmatskih shvaćanja o »nesocijalističkom« karakteru robno-novčanih odnosa u socijalizmu.

Građanska socijalistička teorija stavila je pod znak pitanja dogmu da »jedino« prirodni privredni model socijalizma predstavlja »istinski« socijalizam. To je pripomoglo da se u novom svjetlu vidi niz važnih problema proizvodnje i raspodjele u socijalizmu: izmijenjen je odnos u gledanjima na elemente tržišnosti i robno-novčanih odnosa u socijalizmu s dalekosežnim posljedicama osobito u sferi raspodjele. Načelo raspodjele prema radu (točnije rezultatima rada) ne može se, na danom stupnju ra-

34
Isto, str. 177.

zvoja i nasuprot očekivanjima osnivača naučnog socijalizma, ostvarivati još uvijek tako što se svačiji rad »unaprijed« i izravno priznaje kao društveno potreban rad. S tim u vezi postavlja se na drugačiji način i pitanje kriterija za nagrađivanje koji se ne mogu unificirati, jer bi se time izgubili stimulatívni efekti sistema.

S druge strane, pokušaji da se s analitičkih premisa statičke teorije cijena, koja uključuje razrađenu teoriju konkurentskog tržišta, rješe pitanja socijalističke reprodukcije, nisu mogli dati zadovoljavajuće naučne rezultate iz više razloga. U prvom redu stoga, što je svaka teorija tržišta i cijena u neraskidivoj vezi s teorijom vrijednosti. Zbog toga mikroekonomska analiza percijalnih ravnoteža mora biti zasnovana na realnom sadržaju makroekonomske (opće) ravnoteže sistema. Pokušaji da se teorija cijena u socijalizmu poveže s vulgarnom teorijom vrijednosti i troškova, koja se zasniva na »produktivnosti« zemlje, rada i kapitala, moraju se odbaciti kao nenaučni. U tom smislu teorija cijena i tržišta za socijalistički sistem mora se dalje razvijati na makroekonomskom i analitičkom planu i pretpostavkama koje je metodološki postavio i razvio K. Marx u svom naučnom opusu.³⁵

Ističući to I. Maksimović smatra, da će na visokom stupnju razvoja proizvodnih snaga biti moguće u potpunosti aplicirati teorijske rezultate liberalno-socijalističke škole, kod čega ima u vidu totalnu centralizaciju privrednih funkcija. S tim se u načelu moguće složiti, jer naučni socijalizam gleda na prelazno društvo kao na svjetsko-historijski proces. U tom smislu i planiranje će prelaziti ograničenja lokalnih i državnih granica, ali je to perspektiva stoljeća koje je pred nama. Danas se pak u praksi i u svim raspravama o reformama privrednih sistema pojedinih socijalističkih zemalja traže putevi i načini ublažavanja krutog centralističkog planiranja. Na današnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga ne mora sistem proizvodnje i raspodjele nužno biti planiran do u »detalje« s obzirom na niz nepoznanica i teškoća u mogućnostima »planiranja« inovacija i budućeg tehničkog progressa. Stoga se i rješenja sve više traže kroz policentrično i demokratsko plansko koordiniranje privrednog razvoja. Takvo planiranje stimulira razvoj proizvodnih snaga jer sferi raspodjele pridaje ono značenje koje su joj davali osnivači naučnog socijalizma, a to je da stimulatívno djeluje na razvitak proizvodnih snaga i produkcionih odnosa u novom društvu.

U svakom slučaju, danas je jasnije nego ikada ranije da se socijalizam kao društvenoekonomski sistem ne može i ne smije identificirati s centralističkim planiranjem i planiranjem uopće. Svi dosadašnji sistemi proizvodnje temeljili su se na planiranju, koji po oblicima ne treba vezivati za ovaj ili onaj sistem proizvodnje. Planiranje je specifična i isključivo ljudska djelatnost, a po svojoj je definiciji »centralističko« u tom smislu što računa s određenim prostorom i subjektima na koje se odnosi: »Sa te tačke gledišta tautologija je reći planiranje i centralizovano planiranje, niti je sa te tačke gledišta moguće definisati kapitalističko i socijalističko planiranje. Kad je reč o sistemima, očigledno definisanje planiranja

mora ići linijom njihove sadržine, tj. kvalitativno. Ako se, pak, pod centralizovanim planiranjem ima u vidu odnos subordinacije čitavog privrednog organizma jednom centru, koji centralizovano određuje kvantitativne i kvalitativne elemente društvene reprodukcije u celini — onda se takva struktura može prihvatiti samo kao posebna, specifična varijanta jednog tipa socijalističkog sistema, a ne kao opšte strukturalno svojstvo socijalističkog sistema.«³⁶

4. Socijalistički društveno-ekonomski sistem i njegovi modeli

Rasprave o modelima i putevima socijalističkog preobražaja društva vode se veoma intenzivno u najnovije doba, s obzirom da se i sve veći broj nesvrstanih zemalja opredjeljuje za socijalistički program razvoja. S tim u vezi treba istaći da se ova dva pojma (modeli i putovi) često upotrebljavaju kao sinonimi. Riječ je uvijek o teorijskom uopćavanju bogatstva specifičnih oblika i sadržaja koje je socijalizam do sada razvio u praksi, što svakako nije jednostavan zadatak.

Po našem mišljenju potrebno je lučiti *širi* pojam »putovi socijalizma« od *užeg* pojma »modela«. Možda zbog toga što se mnogi modeli pokazuju kao beskorisni zato što suviše pojednostavljuju stvarnost ili što su nedovoljno dinamički pa na socijalizam gledaju kao na »konačno« društveno uređenje (model sensimonovaca), neki teoretičari s podozrenjem gledaju na opravdanost takvog razlikovanja: »... Pitanju suštine socijalizma prilazim sa stanovišta naučnog socijalizma, koji su zasnovali Marx i Engels i koji su zatim razvijali mnogobrojni revolucionarni stvaraoci, a prije svega Lenjin. Iz toga slijedi da na socijalizam ne gledam kao na oblik nekakvog idealnog društva, koje je u svojoj glavi zamislio neki ideolog, nego kao na objektivno uvjetovan historijski proces u razvoju društveno-ekonomskih odnosa među ljudima. Zato i nisam pristalica takozvane teorije o različitim modelima socijalizma. Historijski uzeto, socijalizam je jedinstven svjetski proces, u koji spadaju svi oni pojavni oblici koje u svom pitanju nabrajate, a i mnogi drugi, počevši od strukturalnih promjena u suvremenom kapitalističkom svijetu. To kako se svi ti procesi politički i idejno izražavaju — druga je stvar. Ali, historijski uzeto, svi ti potoci se na kraju krajeva ulijevaju u jednu rijeku. Što se pri tome među nosiocima svih tih procesa bje idejna i politička borba — isto je tako razumljivo i neizbježno, jer tako se gradi svijest čovječanstva. Drugim riječima, mada branim naš put socijalističkog razvoja i zauzimam kritički stav prema mnogim drugim, ne poričem 'krvno srodstvo' između nosilaca svih tih procesa. To je, naravno, samo objašnjenje prilaza odgovoru na to pitanje.«³⁷

36
Dr Ivan Maksimović, **Jedan pogled na teoriju ekonomskog sistema socijalizma**, »Economist« br. 4/1958.

37
Kazivanja Edvarda Kardelja, razgovor s novinarima »Dela«, »Borba« od 30. IV, 1. i 2. V 1974, str. 8.

Na sličan način o suštini socijalizma, putovima i modelima socijalističkog preobražaja društva, piše i prof. Adolf Dragičević. On smatra da se čuvena Marxova teorija o *eksproprijaciji eksproprijatora* u pravilu jednostrano shvaća kao proces puke deprivatizacije vlasništva na sredstvima za proizvodnju: »Teorijski je lako zamisliti da taj (socijalistički — pr. op.) prevrat može dvojako započeti i teći: od podruštvljavanja proizvodnih sredstava do podruštvljavanja funkcija upravljanja i od podruštvljavanja funkcija upravljanja do podruštvljavanja proizvodnih sredstava. Suvremeni se svjetski socijalistički sistem upravo tako i formira, pa ta dva modela samo odražavaju praksu našeg vremena. Ona je već toliko bogata da se može uzeti kao *zakonita* pojava — da se proces eksproprijacije eksproprijatora ostvaruje svjesno i planski u onim sredinama koje započinju taj prevrat socijalizacijom vlasništva, dok se na drugoj strani ostvaruje spontano i stihijski u svakoj sredini koja se počinje mijenjati socijaliziranjem funkcija. Imamo zapravo već oformljena *dva puta u socijalizam* — od kojih jedan pribjegava eksproprijaciji privatnog vlasništva i zadržava monopolsko obavljanje funkcija upravljanja, a drugi podliježe eksproprijaciji otuđenih funkcija upravljanja i nastoji sačuvati monopol privatnog vlasništva. Svaki od njih mora povremeno i ono što štiti ponešto ublažiti, ograničiti, reducirati i prilagoditi nastaloj promjeni — i obično to čini samo u onoj mjeri u kojoj ga na to tjera dostignuti stupanj razvoja i normalno funkcioniranje sistema.

Imajući na umu geografske sredine za koje su te promjene tipične, mi bismo ih nazvali *istočni* i *zapadni* put u socijalizam. Treba ih uzeti kao krajnosti u čijem se rasponu kreću svi suvremeni socijalistički pokreti i preobražaji. Najuspješniji inzistiraju na njihovoj *kombinaciji* — jednovremenom podruštvljavanju uvjeta proizvodnje i funkcija upravljanja — i tu Jugoslavija prednjači razvijajući svoj originalni sistem koji je upravo zbog tih ambicija postao zapaženi kuriozitet druge polovice dvadesetog stoljeća.«³⁸

Prema tome, socijalistički procesi odvijaju se i u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama. Riječ je o procesu rastavljanja vlasništva na kapitalu od iskorištavanja sredstava za proizvodnju. Funkcije upravljanja postupno se pretvaraju u funkcije udruženih proizvođača. To je posve u skladu s Marxovim učenjem da socijalistički društveno-ekonomski sistem ne nastaje i razvija se djelovanjem vanjskih, egzogenih faktora, već se razvija *u krilu i iz krila* kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema. Zakoni akumulacije kapitala i opadanja profitne stope predstavljaju nesavladivu unutrašnju protivvrječnost kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema. Isti zakoni *razvitka* kapitalizma ujedno su i zakoni njegove *negacije*, pak nam je u tom smislu Marx ostavio i jednu od najpotpunijih definicija socijalizma kao procesa koji se nipošto ne iscrpljuje u pukoj likvidaciji klase kapitalista i kapitalizmu svojstvenih oblika dohodaka: »Socijalizam je objava permanentne revolucije, klasna diktatura proletarijata kao nužan prelazni stepen k ukidanju klasnih razlika uopće, k uki-

38
Adolf Dragičević, **Osnove političke ekonomije**, školska knjiga, Zagreb, 1973, str. 144—5.

danju svih odnosa proizvodnje na kojima one počivaju, k ukidanju svih društvenih odnosa koji odgovaraju tim odnosima proizvodnje, k prevratu u svim idejama koje proizlaze iz tih odnosa.«³⁹

Može se reći da svi oni procesi i odnosi koji *negiraju* kapitalizam *afirimiraju* socijalizam, što je Marx izrazio poznatim zaključkom u trećem svesku »Kapitala«: »U dioničarskim društvima funkcija je rastavljena od vlasništva na kapitalu, pa je dakle i rad potpuno rastavljen od vlasništva na sredstvima za proizvodnju i na višku rada. Ovaj rezultat najvišeg razvika kapitalističke proizvodnje predstavlja nužnu polaznu točku za ponovno pretvaranje kapitala, u vlasništvo proizvođača, ali ne više kao privatno vlasništvo izdvojenih proizvođača, nego kao vlasništvo njih kao udruženih, kao neposredno društveno vlasništvo. S druge strane, on je polazna točka za pretvaranje svih funkcija u procesu reprodukcije, koje su dosad još bile skopčane sa vlasništvom na kapitalu, u proste funkcije udruženih proizvođača, u društvene funkcije... Ovo je ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje u okviru samog kapitalističkog načina proizvodnje, a stoga protivrječnost koja sama sebe ukida, a koja se prima facie (očigledno) predstavlja jednostavno kao točka prijelaza u jedan nov oblik proizvodnje.«⁴⁰

U svim navedenim shvatanjima *putova* socijalističkog društvenog preobražaja definira se socijalizam kao historijski proces prelaza iz klasnog u besklasno društvo. Međutim, jasno je da nam tako široko dinamičko određenje »suštine« socijalizma ne pruža dovoljno elemenata za pouzdan odgovor na tako konvencionalno pitanje razlikovanja socijalističkih od nesocijalističkih zemalja: »U mnoštvu pojavnih oblika, puteva borbe ali i sadržaja — kako s pravom ističe dr Branko Pribičević — neizbežno se postavlja pitanje šta jest a šta nije socijalističko... Savremena marksistička misao mora ne samo da raspoznaje opšte i posebno, da razlikuje suštinu od pojavnih oblika, već i da omogući identifikovanje socijalističkih fenomena u spletu drugih društvenih tendencija.«⁴¹

Problem razlikovanja socijalističke prakse od dispraksije kao negativne i reakcionarne prakse veoma je složen i težak zadatak. Upravo stoga nam ekonomski i drugi *modeli* socijalizma, unatoč pomenutim slabostima, mogu pomoći u prijeko potrebnom povezivanju socijalističke teorije i sve složenije socijalističke prakse.

Predstavljalo bi svojevršno idolopoklonstvo vjerovanje da su nam osnivači naučnog socijalizma ostavili u naslijeđe gotove »recepte« za teorijsko uopćavanje i ocjenu bogatstva pojavnih oblika i sadržaja u svim odnosno pojedinim socijalističkim zemljama gdje je socijalizam postao praksa desetaka miliona ljudi. U metodološkom pogledu stoga je od neprocjenjive vrijednosti *način* na koji su osnivači naučnog socijalizma konstruirali i

39
Marx-Engels, *Izabrana djela*, Kultura, 1949, sv. I, str. 189.

40
K. Marx, *Kapital*, sv. III, Kultura 1948, str. 393—4.

41
Dr Branko Pribičević, *Uvod u teoriju savremenog socijalizma*, Beograd, 1974, str. 16.

razvijali modele *funkcioniranja* kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema.

Model funkcioniranja kapitalizma, a analogno tome i socijalizma, mora da izražava bitne veze i odnose promatranog sistema. Idealni primjer takvog modela funkcioniranja kapitalističkog načina proizvodnje predstavljaju Marxove sheme *proširene reprodukcije* društvenog kapitala.

Poznato je da proširenu reprodukciju društvenog kapitala karakterizira dioba viška vrijednosti na dva dijela, na dio namijenjen akumulaciji i na dio koji troše kapitalisti za svoje potrebe. Marxov model rađen je na veoma visokom stupnju apstrakcije i obuhvaća ne samo ekonomsku već i sociološku analizu funkcioniranja kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema. Riječ je o teorijskom sistemu (modelu) koji na pojednostavljen način izlaže cjelinu promatranih ekonomskih pojava, procesa i odnosa u njihovu međusobnom odnosu i uzajamnom djelovanju. Da bi se istaklo ono što je bitno, apstrahira se od niza elemenata koji karakteriziraju stvarno funkcioniranje sistema. Tako se pretpostavlja da je u pitanju čisto kapitalističko društvo koje se sastoji isključivo od najamnih radnika i kapitalista. Nadalje se pretpostavlja da se proizvodi razmjenjuju po vrijednosti i da se ne zbivaju nikakve promjene u tehničkoj naoružanosti rada (tj. ne mijenja se organski sastav kapitala). Također se pretpostavlja da se sav predujmljeni postojani kapital utroši u jednom proizvodnom procesu, te da se reprodukcija odvija u zatvorenom sistemu (autarkična privreda).

Na ove poznate pretpostavke korisno se podsjetiti iz dvaju razloga kada je riječ o modelima socijalističke privrede i društva.

Prvo, Marxov model proširene reprodukcije pokazuje kako se iz godine u godinu stalno obnavlja u proširenim razmjerima ne samo materijalna proizvodnja, već i kapitalistički *proizvodni odnosi*. Kakvi se »socijalistički« proizvodni odnosi obnavljaju u mnogim od naprijed izloženih modela funkcioniranja *socijalističke* privrede i društva — u najmanju je ruku lako odgonetati. Welliszovi i Galtungovi modeli socijalizma, na primjer, po logici svojih pretpostavki reproduciraju najamne odnose odnosno eksploataciju proizvođača, pa prema tome opisuju prije dispraksiju nego pozitivnu socijalističku praksu.

Drugo, Marxov je model kao i većina ovdje prikazanih modela statičkog karaktera. Na bazi samog toga modela moglo bi se činiti kao da je kapitalistički društveno-ekonomski sistem prirodni i vječiti sistem koji se kreće i razvija bez zastoja i ograničenja. U stvarnom kretanju kapitalističkog načina proizvodnje, međutim, dolazi do odstupanja i poremećaja od ovog idealnog kretanja — dolazi do ekonomskih kriza i u krajnjoj liniji do negacije cijelog sistema logikom istih onih pretpostavki na kojima kapitalistički sistem počiva i razvija se. I obrnuto, u naprijed opisanim modelima socijalističkog društveno-ekonomskog sistema problem nije u tome da se pokaže eventualno otuđivanje viška rada od njegovih stvaralaca, već da se pokaže da li je takav ili tome suprotan proces *zakonitost* prelaznog društva. Drugim riječima, nije dovoljno dati model globalnih odnosa, tokova i rezultata društvene proizvodnje, raspodjele i potrošnje na bazi formalnih kriterija »vlasništva« i »upravljanja«.

U svojoj čuvenoj »Kritici Gotskog programa« čija je stota godišnjica i u nas nedavno obilježena, Marx se zadovoljava isticanjem najvažnijih komparativnih prednosti socijalističkog društveno-ekonomskog sistema u odnosu na kapitalistički sistem. Taj je problem dobro uočio Srđan Vrcan u svom modelu hipotetskog socijalističkog društva na bazi logike »koja je sadržana ili pretpostavljena u teorijskim obrascima što su ih razradili Marx i Lenjin«. Druga je stvar što je on neke od tih pretpostavki iskrivio a neke uzeo zdravo za gotovo, ne dokazujući bilo čim njihovo ispunjenje ili neispunjenje u konkretnoj praksi konkretnih socijalističkih zemalja.⁴²

Nema sumnje da se jugoslavenski model socijalizma od jučer (do 1950-tih godina) mnogome razlikuje od današnjeg modela. Stoviše, rasprave o modelima kao o »varijantama« socijalističkog privrednog uređenja — a dakako i društvenog uređenja odnosno institucija i formi nadgradnje kao »društvene svijesti« — inspirirane su u velikoj mjeri našim iskustvima socijalističke izgradnje. No problem nije samo u tome što se *praktički* razlikuju naš nekadašnji i postojeći »model« privrede i društva. Jer, ni jedna »varijanta socijalističkog privrednog uređenja, odnosno skup organizacionih metoda upravljanja, planiranja ili privredne politike« (Czeslav Borowski) nisu dani *jednom zauvijek*. Problem je u kojoj mjeri neki model i metodologija modela općenito računaju s određenim minimumom općih i svima zajedničkih pretpostavki po kojima je socijalizam kao takav »prepoznaje« bez obzira gdje se konkretno izgrađuje — u nas, u Sovjetskom Savezu, u Kini ili Mongoliji.

Svoje »modele« socijalizma nisu klasici marksizma nikada izvlačili »iz glave«, već iz analize zakonitosti razvitka kapitalističkog načina proizvodnje i iz previdnog razvoja proizvodnih snaga rada kao nezaustavljivog procesa. Otud njihov model socijalizma povodom Pariške komune nije isti kao i modeli u »Kritici Gotskog programa« na nižem odnosno pretpostavljenom višem stupnju razvoja proizvodnih snaga.

Bez obzira što je socijalizam kao društveno-ekonomski sistem i praksa većeg broja zemalja relativno nova pojava, danas vladaju povoljniji uvjeti nego što su vladali za života osnivača naučnog socijalizma kada je riječ o definiranju *općih* i svim socijalističkim društveno-ekonomskim sistemima *zajedničkih* karakteristika i ciljeva. Baš zato što je socijalizam danas postao praksa na dobrom dijelu zemljine kugle, suvremena marksistička teorija morat će dati sve potpunije odgovore na pitanje *koje* su to karakteristike i ciljevi socijalizma prepoznatljivi u mnoštvu različitih oblika i sadržaja po kojima se socijalistička praksa razlikuje od dispraksije. Metodologija *modela* socijalizma, unatoč slabostima o kojima smo govorili, može mnogo pomoći u prevladavanju općenito konstatiranog zaostajanja teorije suvremenog socijalizma za sve raznovrsnijom praksom.

Naime, metodologija modela najbolji je put uspostavljanja jedinstva logičke i historijske metode analize kako je Marx to pokazao na primjeru kapitalističkog načina proizvodnje jer je jedino tako moguće objektivno i naučno objasniti bit suvremenih socijalističkih procesa. To zahtijeva

harinova teza da je proizvodnja za pokrivanje »društvenih potreba« specifično socijalistička oznaka i svojstvo: »Proizvodnja pod vladavinom kapitala je proizvodnja viška vrednosti, proizvodnja radi profita. Proizvodnja pod vladavinom proletarijata je proizvodnja za pokrivanje društvenih potreba.«⁴³

Lenjin je navedenu tezu kratko prokomentirao: »Nije uspeo. Profit takođe zadovoljava 'društvene' potrebe. Trebalo je reći: gde višak proizvoda ne ide klasi sopstvenika, nego svim trudbenicima i samo njima.«⁴⁴

Iako socijalistički društveno-ekonomski sistem nigde ne postoji i ne može postojati u »čistom« vidu kao što nikad nije postojao ni »čisti« kapitalistički sistem opisan u Marxovim modelima reprodukcije, očigledno je da je upravo pitanje viška rada bitno za razlikovanje socijalističke prakse od dispraksije u svakom društvu koje pretendira na naziv »socijalističko«. Kapitalizam se po rješavanju tog pitanja razlikuje od socijalizma, kao što se naš koncept samoupravljanja razlikuje od koncepta »participacije« radnika u upravljanju: »Participacija čuva postojeće stanje, postojeću raspodelu na profit i najamninu (uz neke kvalitativne promjene), a mi želimo da ujedinito višak vrijednosti i tu bivšu najamninu, da imamo jedinstveni dohodak, jedan radni dan, i da time 'jednim' vlada radnik na radnom mjestu. Dakle, za nas je to pretpostavka da sredstva za proizvodnju budu podružljiva, i da njima radnik vlada pa čak i onda kada se više napreže, a osobni mu dohodak bude čak nešto manji, ali onda zna zašto mu je manji i zašto s njime raspoređuje tako, a ne nekako drugačije.«⁴⁵

Metodologija modela — što vrijedi za sve ovdje prikazane modele socijalizma — ne može mimoći ključno pitanje proizvodnje i raspodjele viška vrijednosti. Bilo da opisuju stvarni ili zamišljeni (»istinski«) socijalizam, vidjeli smo da ni jedan od opisanih modela socijalizma na izravan ili posredan način ne mimoilaze to pitanje. Na bazi toga vrši se i klasifikacija odnosno razlikovanje socijalističke prakse od dispraksije, što u metodološkom pogledu smatramo posve ispravnim.

Naime, deskripcija pojedinih socijalističkih društveno-ekonomskih sistema (našeg, sovjetskog, kineskog itd.) svakako je prva pretpostavka da se uopće može prići uopćavanju i »modeliranju« socijalizma kao takvog. Koliko je u pojedinim od ovdje opisanih modela ispoljeno stvarno poznavanje pojedinih socijalističkih sistema, drugo je pitanje. Tek uzimanjem u obzir konkretnih historijskih uvjeta socijalističke izgradnje moguće je prići određenim uopćavanjima koja ne bi bila beskorisna — bilo stoga što suviše pojednostavljuju i iskrivljuju stvarnost, bilo stoga što »ne vjeruju« u zakonitost korigiranja negativne prakse logikom unutrašnjih zakona socijalističkog načina proizvodnje.

Elementi jednog socijalističkog društveno-ekonomskog sistema »uopće«, dakle modela koji bi teorijski izražavao ono što je *ekonomski racio-*

43

v. Lenjin, *Izabrana dela*, Kultura, Beograd, 1960, sv. 13, str. 542.

44

Isto.

45

Dr Vladimir Bakarić, razgovor u »Vjesniku« od 28, 29. i 30. XI 1974.

nalno i bitno za sve konkretne zemlje i »varijante« socijalizma u praksi, sadržani su po našem mišljenju upravo u pitanju *relacije* između stupnja podruštvljenosti sredstava za proizvodnju i tome odgovarajućeg stupnja ovladavanja viškom rada od strane udruženih proizvođača. Poznato je da je vlasništvo samo pravni izraz određenih društvenih produkcionih odnosa, pak je i državno odnosno »društveno« vlasništvo kompleksan pojam koji nosi *utoliko* manja obilježja grupnog prisvajanja i tome odgovarajućih produkcionih odnosa (etatističkih, tehnomenadžerskih itd.) *ukoliko* i prisvajanje viška rada manje nosi obilježja kastinskog odnosno grupnog prisvajanja.

Reprodukcija socijalističkih proizvodnih odnosa *može* u pojedinim konkretnim okolnostima teći doista na negativan način. No tada govorimo o opisivanju socijalističke dispraksije, a ne o teorijskom *modelu* socijalizma koji bi isticao neka opća i svima zajednička obilježja prelaznog društva. Koliko je to pitanje složeno najbolje nam pokazuje jedna od rijetkih historija političke ekonomije socijalizma: oblici vlasništva i druga ključna pitanja političke ekonomije socijalizma promatraju se više ili manje sa stajališta funkcioniranja samo jednog sistema (SSSR-a), što je metodološki i sadržajno nedostatak s obzirom da socijalizam kao svjetski proces društvene mijene ne može počinjati i završavati s opisom privrednog i društvenog ustrojstva jedne socijalističke zemlje ili nekoliko njih.⁴⁶

Više puta je u raspravama o aktualnim pitanjima političke ekonomije socijalizma konstatirano zaostajanje teorije za sve bogatijom praksom. Upravo zbog toga treba se podsjetiti da Marxova teorija ima u nizu svojih zaključaka koji se tiču socijalističkog društvenog preobražaja karakter naučnih hipoteza. Neke od tih hipoteza doživjele su već svoju povijesnu potvrdu u socijalnim revolucijama XIX i XX stoljeća. Prve su, po Marxovim riječima, »bučno i nejasno objavile emancipaciju proletarijata, tj. tajnu XIX vijeka«.⁴⁷ Druge su potvrdile i uvijek iznova potvrđuju kroz otpore radništva protiv tutorstva birokracije u odlučivanju o radnikovom višku rada Marxovu misao da »nove snage društva — da bi dobro funkcionirale — traže da njima upravljaju novi ljudi, a to su radnici«.⁴⁸ Teorijski modeli socijalizma ne mogu dakle apstrahirati osnovnu hipotezu naučnog socijalizma o nužnosti pretvaranja viška rada u potrebni rad udruženih proizvođača. Upravo ta teza, poznata kao teorija o ekonomskom oslobađanju rada, čini bit i »krajnji« cilj socijalističkog preobražaja društva. Štoviše, upravo po toj teoriji naučni socijalizam se oštro odlikuje od svih starih i neoutopističkih teorija o socijalizmu. Iz te su teorije izvedene postavke o odumiranju država, prevladavanju razlikovanja fizičkog i intelektualnog rada i druge teze bez kojih bi naučni socijalizam (marksizam) predstavljao i sam samo jednu u nizu više ili manje uspješnih varijanti utopijskog socijalizma.

46

Geschichte der politischen Ökonomie des Socialismus, njemački prijevod sa ruskog, Berlin, 1973.

47

Marx-Engels, **Izabrana djela**, cit. izd., sv. I, str. 314.

48

Isto, str. 315.

Modeli socijalizma moraju u sebi uključivati tu teoriju kao najvažniju pretpostavku, koju je Engels popularno opisao u »Anti-Dühringu«: »Doklegod je stanovništvo koje stvarno radi toliko zauzeto svojim potrebnim radom da mu ne ostaje vremena za vršenje općih društvenih poslova — upravljanje radom, državni poslovi, pravosuđe, umjetnost, nauka itd. — dotle mora da postoji posebna klasa koja, oslobođena stvarnog rada, svršava te poslove i koja pri tome nikada ne propušta priliku da u svoju korist navaljuje na radne mase sve veće i veće breme rada. Tek ogromno povećanje proizvodnih snaga rada što ga je postigla krupna industrija dopušta da se rad podijeli na sve članove društva i da se time radno vrijeme svakog pojedinca tako ograniči da svima ostane dosta slobodnog vremena za učesće u općim društvenim poslovima, kako teoretskim tako i praktičnim.«⁴⁹

Značaj ove teorije za praksu suvremenog socijalizma ne umanjuje činjenica što se opisano pretvaranje viška rada u potrebni rad ne postiže preko noći nikakvim obaveznim proizvodnim radom. Jer, u toj teoriji sadržani su svi elementi socijalističkog sistema »uopće« (modela socijalizma) u Marxovu poimanju i metodologiji društveno-ekonomskih sistema. Takav jedan model nije statički model, niti isključuje specifičnosti prilaza i rješenja osnovnog pitanja načina i tempa pretvaranja viška rada u potrebni rad udruženih proizvođača u zavisnosti od konkretnih historijskih uvjeta starta i razvoja socijalizma u pojedinim zemljama. Svim tipovima socijalističkog društva (modelima) mogu biti zajedničke i neke negativne tendencije u praksi načina proizvodnje i razdiobe viška rada i viška proizvoda. No u svim slučajevima za koje se korištenjem Marxova metoda politekonomske analize dađe ustanoviti da se praksa pretvara u dispraksiju (makar i tendencijski), treba odbaciti kao neosnovane tvrdnje u »zastarjelosti« hipoteze klasične marksističke nauke koje ne odgovaraju takvoj »praksi«. Drugim riječima, zadatak političke ekonomije socijalizma nije samo u tome da svodi određene hipoteze na praksu, nego i obrnuto: sa stajališta sve bogatije socijalističke prakse treba ocjenjivati i klasične i suvremene hipoteze o socijalističkom uređenju suvremenog svijeta!